
РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.5:347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.31>

АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У СУБ'ЄКТНОМУ СКЛАДІ ОПІКУНІВ (ПІКЛУВАЛЬНИКІВ) ДОРΟΣЛИХ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ФРАНЦІЇ ТА ШВЕЙЦАРІЇ

Бондар Н.П.,

*Пост-докторант (сторонній науковий дослідник),
Університет Екс-Марсель, Екс-ан-Прованс, Франція
кандидат юридичних наук,
завідувачка кафедру цивільно-правових дисциплін
та правової підтримки підприємницької діяльності
ТОВ "Харківський університет", Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-7563-8493*

Бондар Н.П. Аналіз концептуальних відмінностей у суб'єктному складі опікунів (піклувальників) дорослих осіб з інвалідністю за цивільним законодавством України, Франції та Швейцарії.¹

Стаття присвячена проведенню порівняльного аналізу норм чинного цивільного законодавства Франції, Швейцарії та України з метою виявлення збалансованого підходу до призначення осіб, що можуть виконувати повноваження опікунів та піклувальників над дорослими особами з інвалідністю, що мають стійкі психічні захворювання і в результаті цього не взмозі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Потреба у проведенні даного дослідження викликана наявністю певних проблемних питань у внутрішньому законодавстві України та зобов'язаннями, що взяла на себе Україна як держава-учасниця, яка підписала та ратифікувала у 16.12.2009р. Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006р. [1] Стаття 12 зазначеної Конвенції містить положення про рівність всіх осіб з інвалідністю перед законом, про їх рівну правосуб'єктність. Таким чином, держави-учасниці зобов'язані переглянути та привести у відповідність до вимог Конвенції

власне внутрішнє законодавство з метою створення оптимального механізму реалізації особами з інвалідністю, у тому числі з стійкими психічними захворюваннями, своєї право- та дієздатності. На підставі проведеного аналізу норм чинного цивільного законодавства Франції, Швейцарії та України, виявлено відмінності у підході до призначення опікунами та піклувальниками, над дорослими особами. Серед них зокрема, можливість виконання повноважень опікуна (піклувальника) не лише на приватній, а і на професійній основі у Швейцарії; призначення опікуном виключно фізичних осіб, за прикладом Швейцарії або фізичних та юридичних у Франції, але у випадку призначення юридичної особи, то вона не може покласти повноваження опікуна на керівник установи, де отримує лікувальні, навчальні чи інші послуги особа з інвалідністю. Це має бути окрема структура в межах зазначеної юридичної особи. Така заборона передбачена з метою уникнення можливості зловживання повноваженнями керівниками спеціалізованих закладів та порушення ними прав підопічних.

Ключові слова: цивільне законодавство України, Франції, Швейцарії, особи з інвалідністю, опіка, піклування, професійна опіка.

¹ **Слова подяки / Words of thanks:**

Ця робота отримала підтримку уряду Франції в рамках інвестиційного плану Франції до 2030 року в рамках Initiative d'Excellence d'Aix-Marseille Université – A*MIDEX" AMX-22-UKR-10. Aix-Marseille UNIVERSITE підтримується програмою PAUSE, національною програмою екстреного прийому вчених і митців у вигнанні, яку підтримує Колегіум Франції (Collège de France).

*This work received support from the french government under the France 2030 investment plan, as part of the Initiative d'Excellence d'Aix-Marseille Université – A*MIDEX " AMX-22-UKR-10. Aix-Marseille UNIVERSITE is supported by the PAUSE program, a national program for the emergency reception of scientists and artists in exile, supported by the College of France (Collège de France).*

Bondar N. Analysis of conceptual differences in the subjective composition of guardians (trustees) of adults with disabilities under civil law of Ukraine, France and Switzerland.

The article is devoted to a comparative analysis of the provisions of the current civil legislation of France, Switzerland and Ukraine with a view to identifying a balanced approach to the appointment of persons who may act as guardians and trustees over adults with disabilities who have persistent mental illnesses and, as a result, are unable to realize the significance of their actions and control them. The need to conduct this study is caused by the presence of certain problematic issues in the domestic legislation of Ukraine and the obligations assumed by Ukraine as a state party, which signed and ratified the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities on December 16, 2009. The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities of 13.12.2006. Article 12 of the said Convention contains provisions on equality of all persons with disabilities before the law and their equal legal personality. Thus, the participating States are obliged to review and bring their domestic legislation in line with the requirements of the Convention in order to restore the optimal mechanism for persons with disabilities, including those with persistent mental illness, to exercise their legal capacity. Based on the analysis of the provisions of the current civil legislation of France, Switzerland and Ukraine, the author identifies differences in the approach to the appointment of guardians and trustees over adults. These include, in particular, the possibility of performing the powers of a guardian (trustee) not only on a private but also on a professional basis in Switzerland; appointment of a guardian exclusively of individuals, following the example of Switzerland or individuals and legal entities in France, but in the case of a legal entity, it cannot assign the powers of a guardian to the head of the institution where a person with a disability receives medical, educational or other services. This must be a separate structure within the said legal entity. This prohibition is intended to avoid the possibility of abuse of power by the heads of specialized institutions and violation of the rights of their wards.

Key words: civil laws of Ukraine, France, and Switzerland, persons with disabilities, guardianship, trusteeship, professional guardianship.

Постановка проблеми та актуальність теми. 06.03.2010р. набула чинності для України, ратифікована Верховною радою України Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006р. (далі за текстом Конвенція ППОІ) Таким чином, перед нашою державою як учасницею цієї Конвенції постало завдання привести у відповідність до її вимог норми внутрішнього

законодавства. Стаття 12 Конвенції ППОІ передбачає РІВНІСТЬ ПЕРЕД ЗАКОНОМ всіх осіб з інвалідністю без виключення. Спробуємо розібратись в деяких аспектах реалізації цієї норми в Україні, Франції та Швеції з метою виявлення оптимальних шляхів розвитку українського законодавства.

Мета статті: порівняти концептуальні відмінності у суб'єктному складі осіб, що можуть бути призначеними опікуном (піклувальником) в Україні, Франції та Швеції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість відчизняних дослідників аналізують виключно внутрішнє законодавство України, не приділяючи належної уваги вимогам міжнародних нормативних актів, які ратифікувала Верховна Рада України та не враховуючи в достатній мірі досвід іноземних держав, особливо тих, чия історія розвитку не обтяжена радянським минулим. Хоча і вказують на необхідність таких досліджень. Так, А.М. Стоцька, Г.М.Бойченко, О.В. Кіріяк, М.В. Матійко, Д.С. Прутян, досліджують саме відчизняне законодавство. У той же час, І.Я. Сенюта, Імереллі Р.Е., Кравченко Р.І., Мойса Б.С., Бущенко А.П., присвятили свої праці дослідженню саме стану реалізації норм Конвенції ППОІ на території України. Велика кількість закордонних науковців приділяють прискіпливу увагу реалізації норм Конвенції ППОІ у власних країнах та за кордоном, серед них Sz mukler G., Quinn G., Flynn E, Arstein-Kerslake A та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Конвенція Організації Об'єднаних Націй (ООН) про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. є найсучаснішим міжнародно-правовим документом, спеціально розробленим для забезпечення прав осіб з інвалідністю. До таких осіб належать і особи з серйозними психічними розладами.

Останні тлумачення, видані Комітетом ООН, створеним для моніторингу виконання Конвенції (Комітет КПОІ), містить такі твердження: (Зауваження загального порядку № 1 Комітету до статті 12 (Рівність перед законом) Конвенції ППОІ)

«Держави-учасниці повинні переглянути закони, що дозволяють встановлення опіки та піклування, і вжити заходів для розробки законів і політики, спрямованих на заміну режимів заміщення прийняття рішень режимом прийняття рішень з підтримкою, який поважає автономію, волю та уподобання особи». (пункт 26) [2]

Ці твердження впливають з позиції Комітету, оскільки стаття 12 Конвенції передбачає, що всі особи, незалежно від їхньої здатності приймати рішення, повинні користуватися «правоздатністю» на «рівних засадах з іншими». Правоздатність передбачає право бути визнаною особою перед законом, а також право на юридичну дієздатність, тобто на юридичне визнання своїх

рішень – наприклад, щодо охорони здоров'я або соціальної допомоги, місця і способу життя, фінансів – на законних підставах. «Правоздатність» вважається фундаментальною для особистості, рівної людської гідності та повноцінного громадянства [3].

Ми стаємо свідками впровадження нової юридичної фікції. Всім нам зрозуміло, що від того, що ми не будемо вживати термін "недієздатна особа", фізичні особи з стійкими психічними розладами не почнуть краще усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, але сутність цієї фікції полягає в зміні нашого ставлення до цих осіб, у розумінні, що щоб психічно здорові люди зрозуміли бажання хворих осіб, до них потрібно дослухатись, бути уважними та терплячими, ставитись з повагою та бажанням зрозуміти, наскільки це можливо. Наше завдання максимально сприяти переходу від ідеї позбавлення дієздатності осіб, що страждають психічними захворюваннями та захисту від них оточуючих, до захисту прав самих цих осіб. Права людини є історично мінливою категорією, яка еволюціонує разом із суспільством та державою [4, с. 5].

Необхідність забезпечення формування свідомості кожного члена суспільства з тим, щоб особи з психічними та інтелектуальними порушеннями не сприймалися через призму таких порушень, а інтегрували в соціум як його повноцінні члени, підтримує велика кількість сучасних науковців, у тому числі А.М. Соцька [5].

Активність щодо впровадження норм КППОІ країнами, що підписали зазначену Конвенцію різна. Станом на перше жовтня 2023 року 163 країни, підписали зазначену Конвенцію ООН, а 185 ратифікували. Серед них значна частина активно займаються пошуком нових механізмів законодавчого врегулювання питань недискримінації осіб з інвалідністю, а саме країни Європейського Союзу, Велика Британія, Швейцарія, США, країни Південної Африки, Австралія. Маючи радянське минуле Україні необхідно докласти багато зусиль для зміни відповідного законодавства та реального положення осіб з інвалідністю, у тому числі і осіб з стійкими психічними розладами, що не здатні розуміти значення власних дій та керувати ними. З метою сприяння цьому процесу варто розглянути сучасне положення справ в Україні та країнах, що присвятили питанням вдосконалення власного законодавства не одне десятиліття та мають значний прогрес, а саме Франції та Швейцарії.

Враховуючи широкий перелік питань, що потребують дослідження в межах цієї великої теми, саме в цій статті спробуємо порівняти концептуальні відмінності у суб'єктному складі осіб, що можуть бути призначеними опікуном (піклувальником) у зазначених країнах. Цей аналіз допоможе знайти підхід для кращої реалізації підо-

пичними їх цивільної дієздатності на сьогоднішній день.

В основі французького та українського законодавчого регулювання вимог до осіб, які бажають стати опікуном (піклувальником) в більшій мірі лежать заборони. В той же час швейцарський законодавець змінив підхід, який існував в попередній редакції Швейцарського цивільного кодексу[6] (далі - СГК), що діяла до реформи 2012 року, здійсненої Федеральним Законом Швейцарії від 19 грудня 2008 року [7].

Нині у Швейцарії більшу увагу приділяють можливостям і здібностям особи, яка має бажання здійснювати обов'язки піклувальника, та підтримці саме піклувальників [8].

Після реформи 2012 р. законодавство Швейцарії містить суттєві зміни, що дозволяють здійснювати опікунську допомогу як на **приватній** так на **професійній** основі. На сьогодні більша частина опікунів, це працівники приватних соціальних служб. До основних принципів законодавчого регулювання діяльності опікуна у Швейцарії належать: опікун має довести, що він здатен виконувати покладені на нього обов'язки та володіє необхідними знаннями.

Зазвичай, піклувальник повинен особисто виконувати покладені на нього завдання, володіти достатніми знаннями методології та практичними навичками, відповідно до шкали «ступеня міри захисту»; необхідними особистими і соціальними здібностями, технічними навичками, мати достатню кількість часу, яку він зможе приділяти підопічному.

Піклувальниками у Швейцарії можуть бути призначені тільки фізичні особи, це можуть бути співробітники приватних або державних соціальних служб або співробітники спеціалізованої служби, які виконують цю роль на професійній основі.

Співробітники органів захисту повнолітніх осіб не можуть бути призначені опікунами через покладені на них функції нагляду за виконанням обов'язків піклувальниками.

Відмінною рисою законодавчого регулювання Швейцарії після реформи 2012 р. є те, що юридичні особи не можуть бути опікунами; опікун - фізична особа, яка дбає про підопічного особисто і несе за нього персональну відповідальність.

Відповідно до ст. 395 Французького цивільного кодексу[9] (далі - ФЦК) не можуть бути опікунами: неповнолітні, які не оголошені повністю дієздатними, за винятком випадків, коли вони є батьком або матір'ю неповнолітнього опікуваного; а також повнолітні, щодо яких вжито захід правового захисту, передбачених Французьким цивільним кодексом; особи, позбавлені батьківських прав; особи, яким заборонено виконувати опікунські обов'язки в силу ст. 131-26 Французького кримінального кодексу[10].

Насьогодні ст. 449 ФЦК, встановлює черговість осіб, якої дотримується суд при призначенні запобіжного заходу захисту. Призначення особи для здійснення заходу захисту здійснюється в порядку ієрархії. Насамперед призначається особа, зазначена повнолітнім у дорученні захисту в майбутньому (ст. 448 ФЦК). Якщо повнолітній не висловив свій вибір, суддя призначає опікуна або піклувальника відповідно до черговості передбаченої законом. 1) перша черга: чоловік або дружина, партнер, з яким укладено цивільний пакт солідарності за умови спільного проживання; 2) друга черга: батьки, родичі або сусіди, що підтримують із зацікавленою особою близькі стосунки. За відсутності таких осіб суддя призначає уповноваженого із захисту прав повнолітніх осіб (ст. 450 ФЦК). Зрештою, згідно зі ст. 451 ФЦК якщо особа перебуває в лікувальному закладі і якщо це відповідає інтересам особи, суддя може призначити як піклувальника або опікуна особу або службу при установі, що перебуває у списку судових уповноважених із захисту повнолітніх осіб, на підставі п. 1 або 3 ст. L. 471-2 Кодексу законів про соціальну допомогу сім'ям [11].

Тобто, опікуном може бути як фізична так і юридична особа. Але це окрема служба, хоч і при установі, а не сам керівник лікувального закладу.

Останніми роками у Франції зросла кількість саме таких випадків, коли опікунами стають призначені судом уповноважені із захисту прав повнолітніх осіб. Мотиви, за якими судді призначають опікунами не родичів підопічного, різні: конфлікти у сім'ї, або родичі відмовляються бути опікунами, або сім'ю неможливо знайти [12].

В Україні на сьогодні законодавчі норми і положення з питань опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами і особами, дієздатність яких обмежена регулює більш як 50 нормативних актів [13]. Дослідженню проблем законодавчого врегулювання питань опіки та піклування над недієздатними особами в Україні та аналізу практичної його реалізації присвячено чимало наукових статей. Серед них варто зазначити ґрунтовну роботу групи науковців Р. Е. Імереллі, Р.І. Кравченко, Б.С. Мойса [14], ретельне та змістовне дослідження юридичного забезпечення прав осіб з психічними розладами в місцях несвободи Ірини Сенюти [15]. У той же час, варто доповнити їх пропозиції у тій частині, що лишилась не охопленою їх увагою.

Відповідно до чинного законодавства опікунами та піклувальниками можуть призначатися тільки повнолітні дієздатні фізичні особи. Опікуна або піклувальника призначають переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна або піклувальника (ст. 63 ЦКУ) [16].

До встановлення опіки або піклування і призначення опікуна чи піклувальника опіку або піклування над фізичною особою здійснює відповідний орган опіки та піклування. (ст. 65 ЦКУ)

Якщо над фізичною особою, яка перебуває у навчальному закладі, закладі охорони здоров'я або закладі соціального захисту населення, не встановлено опіку чи піклування або не призначено опікуна чи піклувальника, опіку або піклування над нею здійснює цей заклад. (ст. 66 ЦКУ)

На сьогоднішній день в Україні складна ситуація, оскільки навчальні заклади, заклади охорони здоров'я або заклади соціального захисту населення, які надають медичні, навчальні або послуги щодо утримання недієздатних осіб, у разі якщо у таких осіб відсутні персональні опікуни, виконують одразу і функції представництва (здійснення як особистих немайнових так і майнових прав) осіб, що у них знаходяться. Цю функцію одноособово виконує керівник закладу. Така ситуація призводить до можливості зловживання своїми повноваженнями зазначеними посадовими особами або їх неналежного виконання, а відтак порушення цивільних права підопічних.

Про ці факти було докладно зазначено Уповноваженим ВРУ з прав людини у Альтернативній Доповіді про виконання Україною Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (2020):

41. Під час моніторингових візитів до стаціонарних установ соціальної сфери, встановлено, що недієздатним підопічним не надається інформація про можливість самостійного звернення до суду з питань поновлення дієздатності, про можливість отримати безоплатні послуги адвоката. Така ситуація свідчить про те, що в інтернатних установах не налагоджена взаємодія з Регіональними центрами надання безоплатної вторинної правової допомоги....

46. ...3 метою вивчення ситуації щодо дотримання прав і свобод осіб, які перебувають у місцях несвободи (у тому числі психіатричних закладах), працівниками Секретаріату Уповноваженого спільно з громадськими моніторами та експертами, починаючи з 2015 року по грудень 2019 року здійснили понад 2428 моніторингових візитів до місць несвободи, де перебувають, або можуть перебувати особи з інвалідністю, у тому числі у 2019 році - 711 візитів.

47. Порушення прав людини були виявлені під час усіх проведених моніторингових візитів [17].

З метою запобігання зловживання посадовими особами зазначених вище закладів своїми повноваженнями, слід запровадити окрему посаду або службу при зазначених установах, що буде здійснювати виключно зобов'язання опікуна, за прикладом Франції, більше того впровадження професійного опікунства, за прикладом Швейцарії, також вирішило б цю проблему.

В Україні опікуном або піклувальником не може бути призначена фізична особа: 1) яка позбавлена батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; 2) поведінка та інтереси якої суперечать інтересам фізичної особи, яка потребує опіки чи піклування (ст. 64 ЦКУ).

В Україні існує заборона призначати опікунами осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Ця заборона передбачена у чинних Правилах опіки та піклування від 1999р. [18] У той же час нормативні акти, що мають вищу юридичну силу та були прийняті пізніше, а саме цивільний та цивільно-процесуальний кодекс України саме цієї заборони не містять, і одночасно не відмінюють попередній нормативний акт. Таким чином виникає певна неузгодженість у законодавчому регулюванні цього питання. На наш погляд, це є суттєвим недоопрацюванням, з точки зору юридичної техніки. Вважаємо за необхідне внести доповнення до цивільного кодексу України, виклавши його в належній редакції, з урахуванням відповідної заборони.

Висновки:

На підставі проведеного аналізу вважаємо за необхідне внести доповнення до Цивільного кодексу України, а саме доповнити ст.64 пунктом третім, наступного змісту:

1. Опікуном або піклувальником не може бути фізична особа:

1) яка позбавлена батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;

2) поведінка та інтереси якої суперечать інтересам фізичної особи, яка потребує опіки або піклування;

3) засуджена за скоєння тяжкого злочину.

З метою запобігання зловживанням посадовими особами навчальних закладів, закладів охорони здоров'я або закладів соціального захисту населення, які здійснюють опіку або піклування над особою з інвалідністю, що перебуває у цьому закладі у разі, якщо над нею не встановлено опіку чи піклування або не призначено опікуна чи піклувальника (ст. 66 ЦКУ) запровадити окрему посаду або службу при зазначених установах, за прикладом Франції, крім того впровадити професійне опікунство, за прикладом Швейцарії, що покращить рівень здійснення підопічними власних прав та їх захист. Відповідним чином внести зміни до ст. 66 ЦКУ та розробити відповідні зміни до Правил опіки та піклування, та врахувати зазначені вимоги при розробці нового Закону України «Про опіку та піклування».

Саме пропозиції до нового Закону, який комплексно врегулює питання опіки та піклування є напрямком для подальших наукових досліджень у тому числі на підставі компаративного методу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про права осіб з інвалідністю Конвенція ООН від 13.12.2006р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення 20.10.2023).
2. Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General Comment No. 1 on Article 12: Equal recognition before the law. CRPD/C/GC/1. 2014. (дата звернення: 20.10.2023).
3. Quinn G. Personhood and legal capacity: Perspectives on the paradigm shift of Article 12 CRPD..URL:http://www.nuigalway.ie/cdlp/staff/gerard_quinn.html.
4. Оніщенко Н.М. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: моногр. / Кол. авт.; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. К., 2007.
5. Соцька А.М. Перспективи законодавчого забезпечення сфери опіки та піклування над повнолітніми особами в Україні 122 ISSN 2524-0129 (Print) / ISSN (2664-5718) (Online). Актуальні проблеми правознавства. 1(33)/2023 С. 120–125.
6. Code civil suisse du 10 décembre 1907. URL: <http://www.admin.ch>. (дата звернення: 18.10.2023).
7. Федеральний закон Швейцарії від 19 грудня 2008 року (Захист повнолітніх, право особи і батьківство), чинний з 1 січня 2013 року. URL:<http://www.admin.ch>. (дата звернення: 16.10.2023).
8. Manuel à l'attention des curateurs privés, Bureau d'aide aux curateurs privés de canton de Vaud, 3e édition, 2019. URL: <https://www.vd.ch/themes/justice/curatelles-et-tutelles/etre-curateur/manuel-a-lattention-des-curateurs/>.
9. Code civil de la France du 20 mars 1804. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr>. (дата звернення: 18.10.2023).
10. Code pénal de la France du 12 février 1810. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr>. (дата звернення: 18.10.2023).
11. Code de l'action sociale et des familles du 28 janvier 1956. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr>. (дата звернення: 18.10.2023).
12. Lemouland J.-J., Noguero D. Majeurs protégés // Recueil Dalloz. Juin 2018 - Mai 2019. Pp. 1412–1428.. 14 Civ. 1re, 14 mars 2018, n 17-12.594. URL: <http://www.dalloz.fr>.
13. Соцька А. Перспективи законодавчого забезпечення сфери опіки та піклування над повнолітніми особами в Україні ISSN 2524-0129 (Print) / ISSN (2664-5718) (Online). Актуальні проблеми правознавства. №1(33)/2023 С.120-125 URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1571/1623>.

14. Права осіб із проблемами психічного здоров'я: відповідність національного законодавства міжнародним стандартам. Контекст дотримання прав людини у психоневрологічних інтернатах». Аналітичний звіт Української Гельсінської спілки з прав людини / Р.Е. Імереллі, Р.І. Кравченко, Б.С. Мойса / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Київ, КВІЦ, 2015. — 40.
15. Сенюта І. Юридичне забезпечення прав осіб з психічними розладами в місцях не-свободи. Аналітичне дослідження © Рада Європи, 2022 С.100 URL: <https://rm.coe.int/report-psychiatry-2022-web/1680a63357>.
16. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 16.10.2023).
17. Альтернативна Доповідь Уповноваженого ВРУ з прав людини про виконання Україною Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (2020)/ Уповноважений ВРУ з прав людини URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/shchorichni-ta-specialni-dopovidi>.
18. Про затвердження Правил опіки та піклування : наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88./ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text> (дата звернення: 16.10.2023).